

Філософія релігії і теологія

УДК 27-145.55-23:378.4(477-25)“18/19”

Сергій Головащенко

УКРАЇНА В СИМВОЛІЧНОМУ «БІБЛІЙНОМУ СВІТІ»: ІСТОРИЧНІ УРОКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ¹

Serhii Holovashchenko

UKRAINE IN A SYMBOLIC "BIBLICAL WORLD":
HISTORICAL LESSONS AND PERSPECTIVES

***Анотація.** У статті аналізуються культурно-цивілізаційні наслідки тисячолітнього досвіду сприйняття українцями біблійної картини світу та відповідних принципів його освоєння. Засновком авторських міркувань є теза про те, що саме засвоєння Біблії як сакрального тексту створило простір спільної мови – мови цінностей і мови символів. Нинішній «європейський світ», навіть вже будучи глобалізованим явищем, історично поставав як втілення ідеального, символічного «біблійного світу». У свою чергу, понадтисячолітня приналежність християнізованої України до «біблійного світу» стала надзвичайно важливим символічним маркером та культурно-ідеологічним чинником цивілізованості.*

Засвоївши принцип біблійного історизму разом з ідеєю біблійної історії як універсальної, всесвітньої Священної історії Спасіння, наші предки, разом з іншими християнізованими на-

---

¹ Статтю підготовлено на підставі доповіді на міжнародній науковій конференції «Універсальні цінності релігій світу» (Відділення релігієзнавства Інституту філософії Національної Академії наук України, 24.10.2019, Київ).

С. Головащенко. Україна в символічному «біблійному світі»...

родами, отримували шанс побачити себе повноправними учасниками всесвітньої історичної драми. Цей же універсальний принцип спричинив формування нової моделі міжлюдського спілкування – комунікації, котра єднала роди й племена в окремі етноспільноти, в нації, а нації – у міжнародну єдність. Цю єдність ми й донині знаємо як Європу – або перебуваючи у ній, або прагнучи до відновлення та зміцнення зв'язків з нею. І, попри те, що ця єдність завжди виглядала як єдність політична, культурна, цивілізаційна – вона насамперед була єдністю духовною і ментальною. «Біблійний світ», як осереддя норм і символів, втілювався в різних суспільних та культурних формах великої Європи.

Автор накреслює панораму загальнокультурних ідей та цінностей, засвоєних нашими пращурами понад тисячу років тому, джерелом яких є біблійного світогляд. Зокрема, аналізується ідея (і водночас цінність) безперечного і невпинного прогресу – історичного поступу в розвитку кожної людини, кожного локального суспільства, а також людства в цілому. Показано, що можливість такого поступу обґрунтована утвердженням цінності персонального творчого зусилля у перетворенні світу – зусилля, яке передбачає творчість та ініціативу. Підставою ж для творчого перетворення світу заради людського розвитку є цінність раціонального (в т.ч. наукового) пізнання світу.

Показано однак, що ідеї прогресизму, персонального творчого активізму, раціоналізму та прагматизму в європейській ментальності суттєво врівноважені кількома важливими цінностями, котрі також мають біблійне походження. У цьому зв'язку наголошено на ідеї персональної та колективної відповідальності за скоєне у світі. Така відповідальність, у свою чергу, спирається на цінність «всезагального добра». Ця цінність – як максима суспільно значущої поведінки – стає в нашій культурі потужним запобіжником персонального або групового егоїзму та партикуляризму. Означені цінності здатні реалізу-

ватися в системі спільнот, що постійно оновлюються. Спільнота, комунікація – основа повноцінного персонального й колективного буття, як релігійного, так і світського.

На конкретних прикладах аналізу реценції європейського біблійного досвіду діячами київської богословської традиції кінця XIX – початку XX ст. автор демонструє сприйняття київськими авторами цього періоду поліфонійної єдності європейського світу, нормативним та символічним стрижнем якої була Біблія. Автор обґрунтовано доводить, що через зіставлення зарубіжного досвіду засвоєння й застосування Біблії з вітчизняною, «домашньою» ситуацією київські дослідники-богослови об'єктивно зміцнювали ідею універсального «біблійного світу». «Біблійний світ» – як єдність духовно-символічного та етно-географічного начал, по-теперішньому кажучи, «геополітичний феномен» – дедалі глобалізувався, модернізувався. Внаслідок цього виникали виклики і на адресу української культури й суспільства, які залишаються актуальними кожного разу під час спроб модерного українського державного та національно-культурного будівництва. Актуальним авторським висновком є положення про те, що й нині наше самоусвідомлення як європейців, як повноправних членів глобальної спільноти нації потребує досвіду прочитання Біблії як джерела смислів, спільних з рештою світу, з досвідом інших народів.

Ключові слова: Біблія; «біблійний світ»; біблійні студії; Європа; європейська цивілізація; Україна.

Abstract. The article analyzes the cultural and civilizational consequences of a long experience of Ukrainians' perception of the biblical picture of the world and the corresponding principles of its development. The author's reasoning is based on the thesis that the very acquisition of the Bible as a sacred text created the space of a common language – the language of values and the language of symbols. The present «European world», even as a globalized phenomenon, was historically emerging as the embodiment of an ideal,

С. Головащенко. Україна в символічному «біблійному світі»...

symbolic «biblical world». In its turn, the over-millennial affiliation of Christianized Ukraine to the «biblical world» has become an extremely important symbolic marker and cultural and ideological factor of civilization.

Adopting the principle of biblical historicism coupled with the idea of biblical history as a universal, universal Holy History of Salvation, our ancestors, along with other Christianized peoples, were given the chance to see themselves as full participants in world historical drama. The same universal principle led to the formation of a new model of interpersonal communication - communication, which united families and tribes in nations, and nations into international unity. Until now, we have known this unity as Europe - either staying in it or seeking to rebuild and strengthen our ties with it. And, despite the fact that this unity always seemed to be a political, cultural, civilizational unity, it was basically a spiritual and mental unity. The «biblical world», as a center of norms and symbols, was embodied in the various social and cultural forms of the great Europe.

The author outlines a panorama of common cultural ideas and values that have been learned by our ancestors over a thousand years ago, the source of which is the biblical worldview. In particular, the idea (and at the same time the value) of indisputable and unceasing progress is analyzed – as the idea of historical progress in the development of each individual, each local society, as well as humanity as a whole. It is shown that the possibility of such progress is justified by the affirmation of the value of personal creative effort in the transformation of the world – an effort that involves creativity and initiative. The basis for the creative world transformation for the sake of human development is the value of rational (including scientific) knowledge of the world.

However, it has been shown that the ideas of progressivism, personal creative activism, rationalism and pragmatism in the European mentality are substantially counterbalanced by several important values, which are also of biblical origin. In this context, the idea of

personal and collective responsibility for what humans have done in the world is emphasized. This value – as the maxim of socially significant behavior – in our culture is a powerful safeguard against personal or group selfishness and particularism. These values can be exercised in a system of constantly changing communities. Community, communication is the basis of a full-fledged personal and collective life, both religious and secular.

On the concrete examples of the analysis of the reception of the European biblical experience by the figures of the Kiev theological tradition of the late XIX - early XX centuries, the author demonstrates the perception by the Kiev authors of this period of polyphonic unity of the European world, the normative and symbolic core of which was the Bible. The author reasonably argues that by comparing the foreign experience of mastering and applying the Bible with the domestic, «home» situation, Kiev theologians-researchers objectively strengthened the idea of a universal «biblical world». The «biblical world» - as the unity of the spiritual-symbolic and ethnogeographical principles, is, as they say today, the «geopolitical phenomenon» - has been globalized and modernized. As a result, there were also challenges to Ukrainian culture and society, which remain relevant every time we attempt modern Ukrainian state and national-cultural construction.

The author's current conclusion is that even now our self-awareness as Europeans, as full members of the global community of nations, requires us to read the Bible as a source of meaning shared with the rest of the world, with the experience of other nations.

Keywords: *Bible; Biblical World; Bible Studies; Europe; European Civilization; Ukraine.*

Постановка проблеми. *Очевидно, що в тій шалено грандіозній темі, якій присвячена згадана вже конференція, неможливо охопити всіх її найважливіших*

сакраментальних, сотериологічних, моральних або інших теологічних вимірів. Залишу це справжнім теологам.

Тож дозволимо собі – обмеживши власні інтелектуальні претензії – лише окреслити низку смислів та значень цієї теми з боку, доступного скоріше для раціонального осягнення, скоріше засобами філософії, соціології або історії – погляду на культуру та цивілізацію в їх історичному поступі. Тішуся, що таке, хоча й скромне, зусилля теж згодиться – доповнивши осягнення та інтуїції, запропоновані тут моїми поважними колегами.

Насмілюся сказати кілька слів про підстави універсального значення релігійних ідей та символів – саме з боку власної професійної цікавості – з боку дослідження світової, європейської та української історії сприйняття, прочитання та засвоєння Біблії – як Святого Письма, а також як феномену культурного й суспільного.

Основний виклад. Вітчизняними авторами вже наголошувалося на постанні підстав для становлення архетипів релігійно-національного самоусвідомлення саме в зв'язку з поширенням серед християнізованих давніх українців біблійної культури та біблійного світогляду, ментальності [Головащенко, 2016]. Освоєння Біблії як сакрального тексту передбачало, окрім літургійного застосування, також інкультурацію санкціонованих цим текстом норм та стилів суспільної поведінки до позабогослужбових сфер буття. Така *широка інкультурація – всезагальна у пору Середньовіччя та піддана секулярній критиці у новочасну добу, попри розмаїття форм власного виявлення та оцінок самої Біблії – була і залишається для нас стабільним маркером приналежності до «європейського світу»* в усіх його проявах. Можна твердити, що нинішній «європейський світ», навіть вже будучи глобалізованим явищем, історично

поставав як втілення ідеального, символічного «біблійного світу». А «біблійний світ», як осереддя норм і символів, втілювався в різних суспільних та культурних формах великої Європи. Разом з поширенням християнства відбувалася глобалізація «біблійного світу», долалися локальні обмеження релігійних практик, етнічних ідентичностей та форм організації суспільно-політичного життя [Golovashchenko 2018: 38].

Понадтисячолітнє перебування України в християнізованому світі, попри розмаїття територіально-політичних конфігурацій, спиралося на *приналежність до «біблійного світу»*. Така *приналежність* стала надзвичайно важливим *символічним маркером та культурно-ідеологічним чинником цивілізованості*. Освоєння біблійного тексту – і як сакрального центру богослужбових практик, і як джерела практик етичних, правових, політичних та навіть господарських – відбувалося у різні епохи по різному: через церковне богослужіння, сімейне морально-етичне виховання та систему шкільництва з функцією виховання моральних та громадянських чеснот. Усі ці форми колективного та індивідуального засвоєння прямого й символічного змісту Біблії, закодованих у ній різноманітних практик життя, маємо враховувати як необхідний складник становлення й відтворення національної ідентичності.

Перший, і, на мою скромну думку, найважливіший культурно-ментальний наслідок християнізації давніх українців і засвоєння ними біблійної культури (а це був процес двоєдиний – виходячи з природи християнства як «релігії Бога-Слова», а християнської відправи – як «літургії Слова») – це входження до ментальності слов'ян *принципу біблійного історизму* *вкупі з ідеєю біблійної історії як універсальної, всесвітньої Священної історії Спасіння та Домо-*

С. Головащенко. Україна в символічному «біблійному світі»...

зведення. Разом з християнством і Біблією наші пращури почали усвідомлювати *світ як такий, що розгортається як історія – до того ж історія, наділена вищим сенсом.*

Звідси мав походження найважливіший культурно-цивілізаційний і, якщо можна так сказати, *глобально-соціологічний наслідок.* А саме: наші предки, разом з іншими християнізованими народами, отримували шанс побачити себе новими очима – *як повноправних учасників всесвітньої історичної драми.* Саме повноправних – бо ж саме таким був пафос новозавітного універсалізму, для якого «нема ані геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, але все та в усьому Христос!» (Колос. 3:11) – лише людство, прощене й спасенне «у Христі», «Ісусом Христом» (Еф. 4:32; Тит. 3:6)².

Таке бачення стало підставою для однієї з найбільш грандіозних інтуїцій у духовній та цивілізаційній історії слов'ян – інтуїції, з якої, власне, починається і слов'янська християнська ідентичність, і давньоруська громадсько-політична думка. Говорю про «Повість врем'яних/минулих літ» Нестора Книжника, а також про «Слово о Законі й Благодаті» Іларіона Київського.

Саме там біблійне, *новозавітне богослов'я апостола Павла,* синтезувалося з «*синоптичним*» поглядом на людську історію (де всі люди є рідними за походженням від Адама, сотвореного Богом за власними «образом і подобою»); з *низкою старозавітних прообразів,* уособлених постатями святих біблійних пророків (як-от Ісаї, пророцтва якого (Іс. 29:18; 51:4-5) «збулося на Руській землі») та старозавітних царів (серед них – Давид і Соломон, мудрі слова яких чув у профетичному натхненні Володимир Хреститель) [Нестор Літописець 1989: 101]; з ранньою християнською історією

---

² У перекладі І. Огієнка – «через Христа».

(Володимир постав подібно «новому Константину великого Риму, що охрестився сам і людей своїх охрестив» [Нестор Літописець 1989: 115]; «велике і дивне діло сотворив», подібно «до великого Константина, рівний розумом, рівний христолобством, рівний честю служителям його» [Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать].

Той синтез і став зразком для нового, *принципово нового бачення себе у всесвітній історії* – вкупі з іншими християнізованими народами, котрі гуртувалися у *нову Цивілізацію*. Ця Цивілізація протягом часу свого постання (а християнізація народів і знаменувала якраз свого часу *історичний процес* такого постання) продемонструвала *можливість досягнення нової якості згуртування народів*, нову якість міжнародної єдності.

Так, з одного боку, ніхто на ту пору ще не скасував як принцип об'єднання світу усілякі завоювання, усякого роду «збирання земель», підкорення народів іншими народами та їхніми деспотами. Так, мусимо визнати, що *ідея імперії* ще понад два тисячоліття жила і подекуди животіє й донині. Але, безперечно, з'явилася можливість розбудови *нової якості міжлюдського спілкування, комунікації*, котра єднала роди й племена – в нації, а нації – у *міжнародну єдність рівноправних*.

Цю єдність ми й до сьогодні знаємо як *Європу* – або перебуваючи у ній, або прагнучи до відновлення-зміцнення зв'язків з нею. І, попри те, що ця єдність завжди виглядала як єдність політична, культурна, цивілізаційна – вона насамперед була *єдністю духовною і ментальною*. І це сталося так завдяки засвоєнню біблійного слова – завдяки його *зверненню до всіх – через кожного, а до народів – через особистостей*.

Долучення до християнської цивілізації відрізнялося від цивілізування колишніх «варварів», котре і в дохристиянську добу здійснювалося «культурними» носіями імперських ідентичностей. Чим? Там і тоді це завжди були нерівноправні й нерівноцінні союзи вищих з нижчими, ґрунтовані на завоюваннях та поневоленні. Християнство ж створило потужний *мотив вселюдської рівності* у можливостях історичного розвитку. Прийняття християнських чеснот означало найголовніше – *«поворот до «побудови Європи у власному домі»*. Це означало органічну трансформацію на шляху історичного прогресу, а не просте запозичення чужоземного досвіду.

Засвоєння Біблії створило *простір спільної мови – мови цінностей і мови символів*. Спільність мови цінностей і символів і по досі забезпечує нам – попри всі різниці в локальних «мовах простих» та «звичаях місцевих» – забезпечує нам можливість взаєморозуміння і спільних домовленостей, спільної угоди заради спільної дії. Біблія була і залишається насамперед «Книгою Завіту», тобто «Книгою Союзу» – союзу Боголюдського та з'єднання між людьми на підставі вищих вартостей, даних Богом [Словарь библейского богословия (СББ) 1998: 1101–1110]. Ідея такої *спільної домовленості-згоди-угоди-союзу* в різні історичні періоди була каталізатором створення релігійно-політичних союзів як для розв'язання конфліктів всередині Європи (т.з. «Священні ліги» 15–16 стт., католицько-протестантські війни 16–17 стт.), так і для організації європейської християнської відпорності (т.з. «Священні ліги» 16–18 стт.). Та згодом, у секуляризованій формі, вона стала підставою для постановня Вестфальської політичної системи та, попри трагедії двох світових воєн, для поступового постановня *Європейської Унії* – в дедалі досконалішій формі.

Зупинимось далі на деяких невід'ємних від принципів біблійного світогляду *цінностях та символах загальнокультурних*, котрі об'єднують Європу – і нас, українців, поєднують з європейським світом.

Передусім, це ідея (і водночас цінність) *безперечного і невідпинного прогресу* – історичного поступу – і в розвитку кожної людини, і в розвитку локального суспільства, і в розвитку людства в цілому. Ця вартість пов'язана з ідеєю позитивних духовних трансформацій особистості, визначених релігійним, містичним/сакраментальним актом каяття перед Богом та ідеєю постійної «зацікавленості» Бога у своєму Творінні, Його присутності під час ключових моментів світового поступу, «Творення, котре постійно триває», не припиняючись і досі [СББ 1998: 1094–1100; Еріксон 1999: 305–322].

Далі, це ідея (і водночас вартість) *персонального творчого зусилля* у перетворенні світу на засадах прогресу – зусилля, котре передбачає *творчість та ініціативу*. Біблійним підґрунтям цієї цінності вбачаємо описану в Святому Письмі Божу настанову, яка інтегрально осмислює самотність людського буття/існування у світі. Йдеться про настанову людині піклуватися про довкілля, «порати» його (1 М, 2:15); не випадково саме цей прекрасний експресивний образ, близький до життя українського селянина, використав у своєму біблійному перекладі митр. Іларіон (Іван Огієнко) [Біблія 1991: 2]. Тим самим йдеться про біблійну настанову людині *бути співтворцем Богові* у неперервному розгортанні потенцій створеного Богом світу. І, як бачимо досі, саме творча ініціатива вирізняє європейську цивілізацію у всьому світі, є добрим прикладом для наслідування.

Реалізація творчої ініціативи у повсякденній практиці перетворення світу є невід'ємною ще від однієї

С. Головащенко. Україна в символічному «біблійному світі»...

ідеї/вартості вищого, біблійного гатунку, що прийшла до нас разом із християнством. Це – *ідея (і вартість) раціонального (в тому числі наукового) пізнання світу як підстава для його перетворення й застосування заради людського розвитку*. Так само біблійним підґрунтям цієї ідеї-вартості стала ідея Божого сотворення світу й людини (1М, 1:1–2:20) та можливість пізнання Творця зокрема і раціональними методами – через раціональне, систематизоване, базоване на відкритті й перевірці нових фактів пізнання світу як Його Творіння. Створений світ сповнений Божою мудрістю; його пізнання стає пізнанням самого Бога (Прип. 3:19–20; 8:22–36). Попри постульовану недосконалість людського розуму перед Божою премудрістю, нездатністю до кінця зрозуміти «тих діл, що Бог учинив, від початку і аж до кінця» (Екл. 3:11), доступність пізнати «лише самі кінці дороги Його... тільки слабке шепотіння чувати про Нього» (Йов, 26:14), обов'язком людини, наділеної «сміслом, язиком, очами, вухами і серцем для розмислу», сповненої «проникливістю розуму» (Сир. 17:1–9) все ж стало «шукати і досліджувати мудрість усе, що робилося під небом» (Екл. 1–13). Це стало підставою погляду на світ природи спочатку крізь призму «натуральної теології» (*theologia naturalis*), а згодом – вже й крізь призму секулярної *новочасної (модерної) науки*. Науки – феномену, котрий вирізняє з культурної, інтелектуальної та прагматично-технологічної точки зору саме теперішню європейську цивілізацію.

Обов'язково слід відзначити ще одну важливу річ: описані щойно ідеї (і водночас вартості) *прогресизму, персонального творчого активізму, раціоналізму та прагматизму* в європейській ментальності суттєво *врівноважені* кількома важливими ідеями й вартостями, котрі також мають біб-

ліїне походження – тож увійшли до самого серця християнського світогляду. Про що скажемо тут?

Це ідея (і водночас цінність) *персональної та загальної (колективної) відповідальності* за скоєне у світі. Добро закладається й запліднюється добром, а за зло розплата заскочить і майбутні покоління. Можливість панувати в світі зовсім не дає права цей світ знищити. Як бачимо, ця вартість теж має біблійне коріння: самоусвідомлення недосконалості людської природи та діянь (біблійною християнською мовою – «гріховність») неодмінно потребує усвідомленої корекції людиною будь-яких власних вчинків («каяття» біблійною мовою) [СББ 1998: 813–821].

З цього виходить, що така відповідальна творча активна дія, виявляючи вартість персональної чи колективної творчої самореалізації людини (в тому числі у складі соціальної групи, народу-етносу, нації) – спирається водночас на ідею (і водночас цінність) «*всезагального добра*» (*welfare*) [Чировський 1994]. Ця ідея/цінність – як максима суспільно значущої поведінки – стає в нашій культурі потужним запобіжником персонального або групового егоїзму та партикуляризму.

І, нарешті – означені ідеї/цінності реалізуються в системі *спільнот*, що постійно оновлюються. *Спільнота, спілкування (комунікація)* – основа повноцінного персонального й колективного буття. Біблійна, християнська ідея (та цінність) ідеальної *communitas* – Церкви [СББ 1998: 1231–1243] – стала підґрунтям, ідеалом вдосконалення розмаїтих форм комунікації і форм соціального життя, властивих Європі.

***

Досвід українського наукового осередку, який багато років досліджує рецепцію європейського біблійного досвіду діячами кийівської богословської традиції (зокрема, кінця

XIX – початку XX ст.) [Головащенко 2012; Ткачук (упор., ред.) 2019] демонструє сприйняття київськими авторами цього періоду³ поліфонійної єдності європейського світу, нормативним та символічним стрижнем якої була Біблія. І тут поставали певні *rerum novarum*, через які зрозумілішим стає і минуле XX століття, і навіть початок століття нинішнього.

Актуалізація біблійного досвіду, крізь призму якого є можливим осмислення актуальних історичних подій, відбувалася в Європі та по-європейському орієнтованому світі XIX – початку XX ст. у суперечливих формах. Криза традиційних, протягом тисяч років загартованих форм засвоєння біблійних цінностей через церковне богослужіння, релігійне просвітництво та сімейне моральне виховання призвела до *масштабної трансформації публічного простору прочитання й застосування Біблії*. Нові форми популяризації біблійних знань сполучалися тут із зростанням ваги приватного, навіть позацерковного їх засвоєння [Царевский 1884: 123; Царевский 1886: 676, 711].

Біблійні сюжети, мотиви, символи почали використовуватися для реалізації як глобальних, так і локальних культурних, релігійних та навіть політичних проєктів. Це було, зокрема, застосування Біблії у багатьох європейських країнах як своєї «духовної конституції» фундаменту *загальнодержавної системи релігійного виховання*, яка мала на меті зміцнення моральних чеснот та громадянської єдності [Булгаков 1891: 91; Маккавейский 1895: 444–448].

---

³ У центрі дослідницької уваги з цього питання була насамперед творчість вихованців та професорів КДА Харисима Орди, Афанасія Булгакова, Миколи Маккавейського, Стефана Сольського, Арсенія Царевського, Володимира Рибінського, Дмитра Богдашевського, Олександра Глаголева.

Трансформація культурно-освітнього ландшафту європейських країн, пов'язана, насамперед, із зростанням ваги науки та більшою доступністю освіти для народних верств, розширила також і межі обговорення біблійної проблематики. Найбільш продуктивним же шляхом застосування біблійного знання для осмислення й розв'язання нагальних питань тогочасного суспільства, на думку київських академічних дослідників, була релігійна проповідь біблійного морально-етичного ідеалу, повчання біблійним настановам, спрямованим на досягнення громадянського миру, колективного та індивідуального добробуту.

Апробований у великих масштабах у Європі та Північній Америці, цей шлях показав, що Біблія здатна бути «джерелом культури й основою добробуту», а «усі питання, пов'язані з Біблією, вважаються питаннями цілого народу й країни». Продуктивне формування такого сприйняття Біблії як культуротворчого чинника суспільного розвитку є можливим у різноманітних інституціональних формах, як-то: сімейна комунікація; залучення Біблії до шкільної освіти; застосування біблійних образів та символів у приватному побутовому спілкуванні, публічному мовленні та політичній риторичі; творча інтерпретація біблійних сюжетів, образів і символів у літературі та мистецтві [Рыбинский 1902: 366–367].

Монополія церковних біблійно-освітніх практик була знищена появою та зміцненням *секулярних форм біблійних студій*. Нові форми засвоєння біблійних відомостей дедалі частіше спиралися на *раціоналістичну критику* церковних точок зору. Навіть більше: відбувалося *конструювання нових глобальних позаконфесійних або інтерконфесійних релігійних проєктів* [Орда 1964: 243; Сольський 1887: 143–144; Царевский 1887: 430–431]. Біблія застосовувалася для осмис-

С. Головащенко. *Україна в символічному «біблійному світі»...*лення соціальних, економічних, політичних та моральних проблем, актуальних на кінці ХІХ – початку ХХ ст. – у добу індустріального капіталістичного «модерну»: генези кримінального права та правової свідомості в цілому; соціально-етичних аспектів економічних відносин, зокрема відносин власності; проблем соціального зла й соціальної справедливості; політико-економічних аспектів свободи особистості. Біблійна оповідь виявлялася співзвучною з ідеями соціального реформаторства, актуальними на кінець ХІХ – початок ХХ ст. для цілої Європи [Глаголев 1901: 467, 470–471, 473–474; Богдашевский 1907: 150].

Усвідомлювалася потреба й можливість залучати символічну мову Біблії для формулювання ідей *глобальної (і принаймні, всеєвропейської) єдності*. Міжкультурна та міжконфесійна взаємодія постала як чинник постійно актуального перепрочитання біблійного тексту та тексту європейської культури в цілому. Нове прочитання біблійних символів сполучалося з набуттям Європою нового місця у світовій цивілізації. Так народжувалася *європейська і водночас глобальна модернізаційна культурна парадигма*, розвиток якої позначив усе ХХ ст. і продовжує впливати і на початок століття нинішнього.

Через зіставлення закордонного досвіду засвоєння й застосування Біблії з вітчизняною, «домашньою» ситуацією київські дослідники-богослови об'єктивно зміцнювали ідею універсального «біблійного світу». «Біблійний світ» – як єдність духовно-символічного та етно-географічного начал, по-теперішньому кажучи, «геополітичний феномен» – дедалі глобалізувався, модернізувався. Внаслідок цього виникали *виклики і на адресу української культури й суспільства*, надзвичайно актуальні вже в роки Українських Визвольних Змагань, коли постали спроби модерного українського дер-

жавного та національно-культурного будівництва [Golovashchenko 2018: 55].

Та й нині наше самоусвідомлення як європейців, як повноправних членів глобальної спільноти націй потребує досвіду прочитання Біблії як джерела смислів, спільних з рештою світу, з досвідом інших народів. Врешті-решт, осмислене перебування та морально застановлене зацікавлене професійне спілкування в академічному середовищі є гарним прикладом і внеском до неперервної розбудови-творення світу на біблійних засадах.

Список літератури

Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. (1991). Ukrainian Bible : Ukrainian Bible Societies.

Богдашевский, Д. И. (1907). Библиография [рец. на :] Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса. Труды Киевской духовной академии, 9, 148-151.

Булгаков, А. И. (1891). Идеал общественной жизни по определению католического, реформатского и лютеранского вероисповеданий. Труды Киевской духовной академии, 9, 86-102.

Глаголев, А. А. (1901). Новости немецкой литературы по библейской археологии. Труды Киевской духовной академии, 11, 466-474.

Головащенко, С. І. (2012). Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія . Київ: Видавничий відділ УПЦ.

Головащенко, Сергій (2016). Київська традиція дослідження Святого Письма: європейський контекст і національні архетипи релігійно-культурного самоусвідомлення. В *Dziedzictwo Świętego Włodzimierza. Zbiór Studiów pod redakcją Tadeusza Stegniera*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 75-85.

Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Переклад В. Кречотня. Електронний ресурс. Взято з <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>

С. Головащенко. Україна в символічному «біблійному світі»...

Маккавейский, Н. (1895). Религия и народность как основа воспитания. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 428–472.

Нестор Літописець. (1989). *Літопис Руський. Повість минулих літ*. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ : Дніпро.

Орда, Х. М. (1864). Обзорение иностранной духовной литературы: Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 237–244.

Рыбинский, В. П. (1902). О Библии (Публичное чтение). *Труды Киевской духовной академии*, 3, 359–382.

Сольский, С. М. (1887). Библиографические заметки: «Жизнь и труды святого апостола Павла» Фаррара. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 140–152.

Словарь библейского богословия. (1998). Под ред. Ксавье Леон-Дюфура. Пер. с фр. Киев–Москва : Кайрос.

Ткачук, М. Л. (упор., ред.) (2019). *Філософська і богословська спадщина Київської духовної академії (1819-1924): досвід археографічних та бібліографічних студій : зб. наук. пр.* Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Царевский, А. С. (1884). Библейская литература истекшего 1883 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 103–123.

Царевский, А. С. (1886). Библейская литература истекшего 1886 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 675–712.

Царевский, А. С. (1887). Библейская литература истекшего 1886 года на западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 430–431.

Чировський, М. (1994). *Введення до суспільно-господарської науки Церкви*. Львів.

Эриксон, Миллард. (1999). Христианское богословие. С.-Петербург : Библия для всех.

Golovashchenko, S. (2018). Kyiv in the Global Biblical World: Reflections of KTA Professors from the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 5.

References

The Bible, or the books of the Scriptures of the Old and New Testaments. It has been re-translated from Hebrew and Greek into Ukrainian. (1991). Ukrainian Bible Societies.

Bogdashevskiy, D. I. (1907). Review: Ernest Renan. The Life of Jesus. *Kiev Theological Academy Studies*, 9, 148–151 [In Russian].

Bulgakov, Af. (1891). The Ideal of Social Life by Definition of the Catholic, Reformed, and Lutheran Faiths. *Kiev Theological Academy Studies*, 9, 86–102 [In Russian].

Chirovsky, M. (1994). An Introduction to the Socio-Economic Doctrine of the Church. Lviv. [In Ukrainian].

Dictionary of Biblical Theology. Edited by Xavier Leon-Dufour. Translated from French. Kiev-Moskva : Kairos [In Russian].

Ericsson, Millard. (1999). Christian theology. Translated from English. St. Petersburg: Bible for all. [In Russian].

Glagolev, A. A. (1901). The News of German Literature on Biblical Archeology. *Kiev Theological Academy Studies*, 11, 466–474 [In Russian].

Golovashchenko, S. (2012). *Study and Teaching of the Bible in Kyiv Theological academy in XIX – early XX centuries: Monograph*. Kyiv: Ukrainian Orthodox Church Publishing House. [In Ukrainian].

Gołowaszczenko, Sergij. Kyiv Tradition of Scriptures Mastering: European Context and archetypes of national-religious self-awareness. In *The legacy of St. Vladimir*. Collection of works edited by Tadeusz Stegner. – Gdansk University Publishing House. Gdańsk, 2016. – S. 75–85 [In Ukrainian].

Golovashchenko, S. (2018). Kyiv in the Global Biblical World: Reflections of KTA Professors from the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 5 [In English].

Hilarion of Kyiv. *A Word about Law and Grace*. Translation by V. Kekoten. Electronic resource. From: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm> [In Ukrainian].

Makkaveyskiy, N. (1895). Religion and Nationality as the Basis of Education. *Kiev Theological Academy Studies*, 11, 428–472 [In Russian].

С. Головащенко. Україна в символічному «біблійному світі»...

Nestor the Chronicler. (1989). *Chronicle of Rus. The Story of the Past Years*. From Ipatsky list translated by Leonid Makhnovets. Kyiv : Dnipro [In Ukrainian].

Orda, Kh. M. (1864b). Review of Foreign Theological Literature: The Characteristic Image of Jesus. Biblical Experience. by Daniel Schenkel. Wisbaden, 1864. *Kiev Theological Academy Studies*, 10, 237-244 [In Russian].

Rybinskiy, V.P. (1902). On the Bible: Public Readings. *Kiev Theological Academy Studies*, 3, 359-382 [In Russian].

Solskiy, S. M. (1887). Bibliographical Notes: "Life and Works of St. Paul the Apostle" by Farrar. *Kiev Theological Academy Studies*, 1, 140-152 [In Russian].

Tsarevskiy, A. S. (1884). Biblical Literature of the Last Year of 1883 in the West. Old Testament. *Kiev Theological Academy Studies*, 5, 103-123 [In Russian].

Tsarevskiy, A. S. (1886). Biblical Literature of the Last Year of 1886 in the West. Old Testament. *Kiev Theological Academy Studies*, 12, 675-712 [In Russian].